JUGOSLAVENSKA AKADEMIJA ZNANOSTI
I UMJETNOSTI

JOSIP BÖSENDORFER

Istočna granica Tomislavove, Krešimirove i Zvonimirove Hrvatske u savsko-dravskom interamniju

ZAGREB

1952

Poseban otisak iz 286. knjige Rada
Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti

Odjel za filozofiju i društvene nauke
Knjiga III.

JOSIP BÖSENDORFER

Istočna granica Tomislavove, Krešimirove i Zvonimirove Hrvatske u savsko-dravskom interamniju

JUGOSLAVENSKA AKADEMIJA ZNANOSTI I UMJETNOSTI
ZAGREB 1952.

JOSIP BÖSENDORFER

ISTOČNA GRANICA TOMISLAVOVE, KREŠIMIROVE I ZVONIMIROVE HRVATSKE U SAVSKO-DRAVSKOM INTERAMNIJU

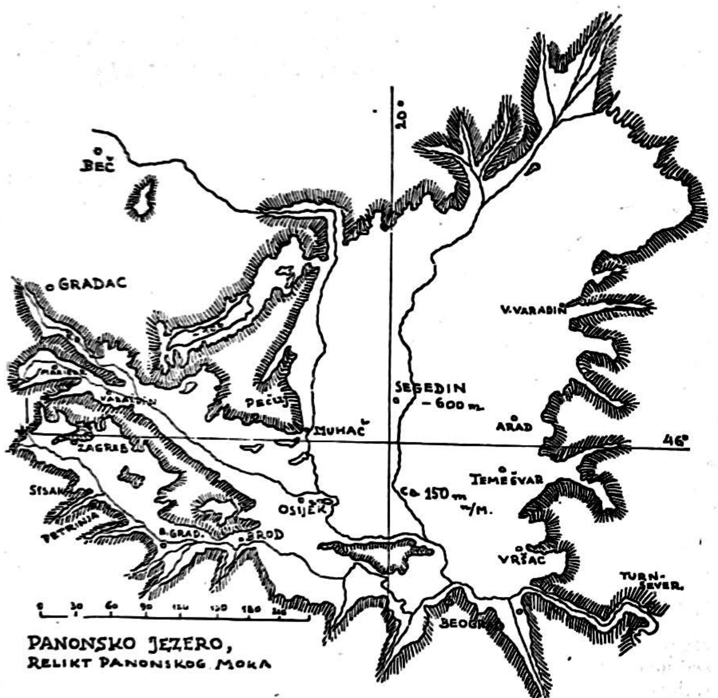
Šišić u svome Priručniku, Zagreb 1914, p. 395 i u svojoj Povijesti Hrvata, Zagreb 1925, p. 629 (kao i na priloženim kartama Hrvatske oko 950. i Hrvatske oko 1.070.) označuje u interamniju istočnu granicu Hrvatske linijom, koju povlači a) od Broda na Donji Miholjac i b) od Broda uz rub Slavonskog osrednjeg gorja na Viljevo. I jedno je i drugo dakako samo idejna linija. Kako iz toga doba nemamo nikakvih historijskih dokumenata, po kojima bi bar približno mogli utvrditi liniju, pokušat ćemo da granicu označimo pomoću geomorfoloških i hidrografskih odnosa u tom kraju.

I. GEOMORFOLOŠKI I HIDROGRAFSKI ODNOSI U SAVSKO-DRAVSKOM INTERAMNIJU

Savsko-dravski interamnij sastavni je dio Dunavskog basena, koji je u kenozojiku (tercijaru) triput bio preliven morem. U prvoj polovini miocena preplavilo ga *Mediteransko more,* koje je stvorilo sedimente od gline i pijeska; u drugoj polovini miocena *Sarmatsko more* sa sedimentima od pijeska s nešto gline i šljunka; u pliocenu *Pontsko more* sa sedimentima od pijeska i vapnenca. Klima je bila tropska, a isto takva i flora i fauna. (Julius Prinz, Ungarn, u Kluteovu Handbuch der geografischen Wissenschaft, Berlin-Potsdam Lief. XXX, Heft I, II, 1930).

Pontsko je more dolinom Morave i Vardara bilo povezano s Egejskim, a fliškim kanalom (Đerdap) s Vlaškim i Crnim morem. Kada je epirogenetsko boranje uzdiglo Alpe, Karpate, Dinare i prekinulo vezu s Egejskim morem, a Vlaško su se i Crno more slili u sadašnji svoj basen, Pontsko se more toliko umanjilo, da je preostalo *Panonsko more,* iz kojega je voda fliškim kanalom strujila u Crno more. Zadržavajući se povremeno na nekoj razini morski su valovi stvarali stepenaste ravni. U plitkom su moru ljušturaši, školjkaši i ježevi formirali vapnenac, taložili su se pješčenjaci, a u dubokom moru lapor i glina. Resina lithothamnium izgradila je litavac na Psunju, Papuku i Krndiji (F. Tućan, Geologija Hrvatske-Slavonije u Gavazzijevu Zemljopisu, Zagreb 1909, sv. 4, 5, 6, p. 105—150).

Otjecanjem vodâ kroz fliški kanal suzilo se i Panonsko more toliko, da je postalo *brakično jezero*. Na priloženoj karti I. pokušali smo jezero prikazati s površinom od 120.000 km², dubinom od jedno 800 m i nadmorskom visinom od 150 m. Najniža je depresija bila u Alföldu s 800 m, dok je u lakunarskim reziduima oko Đura, Zagreba, Osijeka,

KARTA I.

u Požeškoj kotlini i Srijemu dubina iznosila do 100 m. Teren Osijeka ležao je pod vodom jedno 60 m (presjek slojeva kod kopanja arteškog bunara u donjoj varoši u Osječkom muzeju). U jezeru su živjeli školjkaši i ljušturaši (unio, helix, planorbis, vivipara, succinea, pupa muscorum i dr.), na koje često nailazimo po bokovima panonskih planina. Jezero je imalo dosta razvedene obale. Bilo je tu draga, zatona, zaljeva i poluotoka, od kojih se jedan ispružio od Alpa preko Medvednice na Papuk, drugi od Maribora na Varaždin, treći od Blatnog jezera na Mohač. Planinski vrhunci stršili su iz jezera kao otoci (Fruškogorac, Čvorkovac, Diljac, Papukovac, Haršanjac, Bremenac, Mečekovac). Kada su

KARAŠIČKO-VUČANSKA I BIĐ-BOSUTSKA DEPRESIJA

KARTA II.

nestale i jezerske vode, a jezersko se dno ispunilo eolskim i fluviatilnim nanosima, nastao je četvrti sloj, *levantski*, složen od sedimenata pijeska i šljunka. Rijeke, koje su dosad pritjecale u jezero, brazdile su u levantskoj ploči svoja korita i stvarale riječne sisteme: Dunav, Tisa, Drava, Sava.

Potkraj tercijera nastali su veliki klimatski poremećaji, koji su u kvarteru (pleistocen-diluvij, holocen-aluvij) dostigli svoj maksimum (Fauth-Hörbiger, Glacialkosmogonie, Berlin-Wilmersdorf 1920 i Milanković, Matematische Klimalehre, Berlin 1930). Na planine su se slegle ogromne mase snijega, koje se pretvorile u *led*, led u *ledenjak*. Pod ledom su bile Alpe, Sudeti, Karpati, Balkan (Cvijić), pače i Medvednica nad Zagrebom (Gorjanović). Nastalo je doba *glacijala* s *interglacijalnim* prekidima. Za glacijala ledenjaci su nosili eratičke blokove i krš (morene), za interglacijala nabujale rijeke valjale su šljunak, pijesak i mulj te su ih naslagale po bokovima svojih korita. Ogroman je i aflacioni rad vjetra, koji je lesnim pokrovom prekrio ogromne površine. Taj će lesni pokrov kidati erozijski rad rijeka (Gorjanović-Kramberger, Morfološki i hidrografski odnosi u praporastom predjelu Srijema i pograničnih česti virovitičke županije, Glasnik prirodosl. društva, Zagreb 1920).

Diluvijalna je Drava jurila geosinklinalom podno slavonskih planina i koritom Vuke kod Vučedola slijevala se u Dunav; diluvijalna je Sava između slavonskih i bosanskih planina srljala na istok te je koritom Biđ-Bosuta tražila sastav s Dunavom. Tamo gdje su se savsko-dravske vodene mase slijevale i miješale, staložen je *vinkovačko-đakovački hrbat*, koji je u holocenu (aluvij) povezao padine srijemskih s padinama slavonskih planina. Sada su tu nastala dva hidrografska fenomena, *karašičko-vučanska* i *biđ-bosutska* depresija, odijeljene vinkovačko-đakovačkim hrptom.

1. *Karašičko-vučanska depresija*

Karašičko-vučanska depresija sastavni je dio *Podravine*, koja se od slovenskog Zavrča protegla gotovo do Osijeka, gdje prelazi u Podunavlje. Hrvatski alpski ogranci (Ivančica, Kalnik, Bilo-gora), Slavonsko osrednje gorje (Crni vrh, Papuk, Krndija) i vinkovačko-đakovački hrbat dijele je od *Posavine*. Kako se planinski ogranci čas približuju (Virovitica, Slatina) čas udaljuju (Mikleuš, Čačinci, Podgorač, Gorjan, Semeljci) od Drave, nastalo je tu nekoliko sad širih sad užih *basena*, u koje su se slijevali potoci s planina.

U basen I. (između Čađavice—Bazija, Donjeg Dobrovića—Rajnog polja, Donjeg Predrijeva—Kapelne) slijevaju se: 1) *Čađavica*, koja dolazi s Crnog vrha, ulazi u basen kod Sladojevaca, prihvaća slatinske Potočane, da se ispod sela Čađavice sastane s Vočinkom; 2) *Vočinka* izvire nad Vočinom, ulazi u basen kod Mikleuša, gdje se račva i skreće na istok Suhoj mlaci, da zajedno s Čađavicom uđe u Karašicu; 3) *Vojlovica* dolazi s Papuka, prima Rupnicu, ulazi u basen ispod Mikleuša,

gdje prima Crnavu i prima ime Klokočevac, da se kod Krajne sastane s Karašicom; 4) *Krajna* dolazi s Hrušta, ulazi u basen kod Čačinaca, da se kod Rajnog polja udruži s Vojlovicom; 5) *Pištana* jednako dolazi s Hrušta, teče mimo Gornjeg Predrijeva i sjeveroistočno od Kutova ulazi u Orahovičku rijeku.

U basen II. (između Kućanaca—Kutova, Klokočevca—Breznice, Koške—Harkanovaca, Bocanjevaca—Šljivoševaca) pritječu: 1) *Orahovička rijeka*, koja dolazi s Pliša (778 m.), ulazi u basen kod sela Bare, da kod Prkosa nestane; 2) *Marijanac* dolazi iz šume Popovače, ulazi u basen kod Zdenaca, gdje se gubi u barama Orahovičke rijeke; 3) *Feričanka* (»Sveta rijeka«) dolazi s Kapavca, ulazi u basen kod Prkosa, gdje prima ime Nova rijeka; 4) *Motičina* (Bukvik) dolazi sa sljemena Dobre vode, kod Prkosa ulazi u basen i izlijeva se u *Vučicu*, najveći pritok (157 km) Karašice, s kojom se sastaje kod Metlinaca ispod Valpova; 5) *Zoljanska* dolazi s Krndije, teče dalje kao Našička rijeka te se slijeva u Vučicu; 6) *Lapovac* izvire nad Cermošnjakom, teče dalje kao Našička Breznica i ulazi u Vučicu.

U basen III. (između Budimaca—Beketinaca, Harkanovaca—Habjanovaca) ulazi: 1) *Dubovik* s Borovika, ispod Podgorača, da se ubrzo izgubi u šumi Ličan; 2) *Vuka* (157 km) dolazi od Paučja, ulazi u basen kod Bračevaca, gdje velikim serpentinama skreće na istok, da se kod Vukovara sastane s Dunavom.

Basen IV. (između Čepina—Dopsina, Harastina—Laslova, Korođa—Bobote) plavi *Vuka* sa svojim pritocima. S lijeve strane prima Lonciju—Davidovaču i Krivu Baru, s desne Koritnjak, Gradinu, Maksimov potok, Mač, Kešinački potok i Osatinu. Oborinsko područje ima površinu od 1.102,27 km². Vuka natapa vodom poznatu močvaru *Palaču*, koja je nastala na kraju XIX. i na početku XX. vijeka.

Basen V. (između Klise—Trpinje, Dalja—Bijelog brda) plavi visoka Drava i on zapravo nije ni u kakvoj vezi s ostalim basenima. Samo za visokog vodostaja u Palači slijevaju se vode ovoga basena s vodama basena IV.

Sve vode, koje meridionalno slaze u basen I., II., III., IV. sa dosta jakim slazom, gube svoj slaz u samom basenu, skreću geosinklinalno na istok, usporuju tok, a mjestimiće potpuno zastaju. Rezultat je toga zastajanja čitav niz bara i močvara u području Karašice, Vučice i Vuke. Najprostranije su bare i močvare basena I. s najnižom depresijom Jelas. Sjevernim rubom depresija ide *Karašica*, koja nastaje od sliva *Branjine* i *Voćinke* te se poslije toka od 78 km sastaje s Dravom kod Petrijevaca. Kod Metlinaca ispod Valpova prima svoj najveći pritok *Vučicu* sa Strugom. Oborinsko joj je područje 772,15 km². Već kod srednjeg vodostaja struje vode iz Karašice u niski Jelas, a kod visokog vodostaja preko Rezne i Putne u bare i močvare basena II. Močvare i bare basena II. pune vodom Orahovička rijeka, Marjanac, Feričanka, Motičina, Zoljanska i Breznica, i za visokog vodostaja struje vode preko Jasenovice u basen III., gdje se preko Vučice hvataju Karašice. Močvare i bare basena III. pune vodom Dubovik, Breznica i Vuka. Za visokog

vodostaja struje vode preko Jasenovice u basen II., a preko Davidovače—Loncije u basen IV. Taj pravi hidrografski kaos našao je svoj odjek i u onoj poznatoj pjesmi naših Podravaca:

»Tekla voda Karašica
Od Valpova do Našica«.

2. *Biđ-Bosutska depresija*

Ta je depresija sastavni dio Posavine, koja se od Sutle protegla do savskog ušća. Od Podravine je zatvaraju hrvatski alpski ogranci, slavonsko osrednje gorje i vinkovačko-đakovački hrbat. I tu ima nekoliko *basena*. Za nas je od interesa samo biđ-bosutski, koji s juga zatvara Sava, a sa sjevera vinkovačko-đakovački hrbat, sa zapada padine Dilja, s istoka dolina Šidskog potoka (Šidine). Sve vode u depresiji slijevaju se u korito Biđ-Bosuta, a to je zapravo *jedan riječni sistem*.

Biđ izvire kod Ruščice nad Brodom i nastaje od voda, što se slijevaju s Dilja (Lipovica 423 m) u zapadni kut basena. Slabim slazom valja svoje vode na istok mimo Sredanaca, Vrpolja i Mikanovaca, da se iza toka od 62,5 km kod Cerne sastane s Bosutom. Oborinsko mu je područje 1.285 km².

Bosut, koji kod Štitara nastaje od Berave i drugih potočića, teče u vijugama od sjeverozapada na jugoistok, da se poslije toka od 187 km sastane sa Savom kod sela Bosuta. Oborinsko mu je područje 3.025 km².

U biđ- bosutsko korito slijevaju se sa sjevera potoci: Brezna, Gardun, Beravac, Svršnica, đakovačka Breznica, Jošava s Kaznicom, Orolik, Struga, Kragina, Bogotovac, — s juga: Jasen (Petrović kanal), Moštanik s Beravom, Bitulja, istočna Berava, Spačva i Studva. I ta je depresija prepunjena nizom bara i močvara, koji imadu svoj najveći opseg za visokog vodostaja Save u području Berave, Spačve i Studve.

3. *Geofizička prepona u interamniju*

Da sebi bar približno dočaramo sliku obiju depresija, treba da se prenesemo u doba, kada su svi vodotoci tekli svojim koritima, kada su bare i močvare imale svoj najveći opseg, kada nije bio prokopan niti jedan kanal, podignut nasip ili izgrađena koja cesta. Kako je interamnij hiljadama godina bio prekriven gustom šumom (obožavanje Silvana), a šuma je odvajkada bila najveći kondenzator topline i vlage, pluvijalnih je godina bilo toliko, da su se obe depresije pretvorile u pravo jezersko područje, koje je samo na terenskim uzvisicama i gredama pokazivalo sporadična ljudska naselja za eneolitika i bronce i

prvog halštata, kada je u čitavoj Evropi prevladavala vlažna, a tek u latenu nastupila suša klima kao ono za neolitika (J. Schuchardt, Alteuropa, II. Auflage, Berlin 1926). Imamo li k tome na umu, da se u poleđini obiju depresija, i to, karašičko-vučanskoj na jugu a biđ-bosutskoj na zapadu, izdiglo *Slavonsko osrednje gorje* (Dilj, Krndija, Papuk, Crni vrh, Psunj) isto tako prekriveno gustom prašumom, stvorili su orografsko-hidrografski odnosi u tom kraju snažnu *geofizičku preponu*.

Da joj odredimo smjer, propješačili smo u nekoliko navrata uzduž i poprijeko obe depresije za visoke i niske vode, i lokalnom smo autopsijom utvrdili, da je najmarkantnija preponska linija ona, koja vodi od posavskog Svilaja preko Vrpolja na đakovački hrbat, gdje prelazi izohipsom od 100 m preko đakovačke Breznice, Kaznice i Jošave na Vuku do Beketinaca; odatle jednom udolicom na našičku Breznicu do Vučice, pa Vučicom do Šaptinovaca, da konačno južnim rubom bare Branjine preko Klokočevca i uz korito potoka Branjine izohipsom od 109 m izbije na Dravu do Podravske Moslavine. Tako bi linija *Svilaj-Podravska Moslavina* označivala smjer geofizičke prepone, koja je interamnij presjekla u *istočni* i *zapadni dio* te je u toku historijskog razvoja nužno morala postati i *geopolitička međašnica*.

Premostiti i svladati geofizičku preponu, bolje reći povezati istočni i zapadni interamnij, mogla je samo jaka i trajnija civilizatorna vlast izvršenjem hidrotehničkih radova velikih koncepcija. Takva je vlast bio Rim.

Svi hidrotehnički stručnjaci, koji su u XIX. v. (Sokolović 1825, Petrović 1830, Aleksandar Nagy 1865, Toussaint 1871, Spannbauer 1874, Knobloch 1883, Hajdu 1884, Kreutzer 1894 i 1900) i na početku XX. vijeka (Wiesenthal, Kučenjak, Stepišnik, Jurinič, Buckl, Pisačić, Doljak, Franjetić i dr.) radili u području obiju depresija, duboko su uvjereni, da je *Karašica* u rimsko doba bila plovna, na što da ukazuje i Peutingerova Tabula, koja na prekidima stacija podravske ceste Poetovio—Mursa označuje i vodeni put. Za *Vuku* s apsolutnom sigurnošću tvrde da je bila plovna, i u njenom su se zamuljenom koritu zaista našli ostaci trulih rimskih čamaca (J. Spannbauer, Die Kanalisierung der Drau—Donau Ebene, Essek 1876, p. 29). U zamuljenom koritu potoka *Korpaša* istočno od rudine Bijele klade a sjeverno od sela Vuka, u potoku *Veliki Valko* sjeverozapadno od Hrastina, u potoku *Mali Valko* sjeveroistočno od Laslova tehnički stručnjaci gledaju jasne tragove dovodnih kanala, u kojima su se našli okovi s rimskih ustava (Spannbauer, O. c. p. 30 i F. Kreutzer, Die Vukaregulierung, Essek 1894, p. 9). Jedno 14 km južno od Drave, ali paralelno s njome, u smjeru *Pomoćin—Bobota—Kriva bara* išao je odvodni kanal. Čini se dakle da su Rimljani ovdje izgradili čitav jedan denudacioni i inundacioni sistem, kojim su u slučaju pogibli mogli da preplave sav taj kraj, a poslije pogibli opet ga privesti kulturi (Spannbauer, p. 31). Na samom odvodnom kanalu kod Stare Bobote bila je rimska stacija *Lentuanum*, koju je Katančić tražio na pustari Lanki, dok je na mostu preko Vuke a ispred Nuštra bila stacija *Ad labores pontis Ulcae* udaljena 12 mp. od Cibala. Taj je most s 5 propusnih obluka vidio Toussaint i držao ga rimskim (Dunkelbergov Civil-Ingenieur, Strassburg 1872, B. III, p. 233). Kako je Vuka u rimsko

doba tekla nešto južnije i višim terenom (njeno je korito mjestimice još i danas jedno 2—4 m iznad okolnog terena), Rimljani su po mišljenju hidrotehničkih stručnjaka visokom vučanskom vodom preko dovodnih kanala umjetno natapali kraj, koji je za ono vrijeme bio kulturan (Spannbauer, p. 31). Kada je rimsko carstvo propalo, pa su ovim krajevima kroz nekoliko vjekova zavladali barbari, dovodni i odvodni kanali su se zatrpali, ustave urušile i visoka se vučanska voda razlila na sve strane. Sada je tek nastala poznata močvara *Palača (Paludes)*. Taj je kraj ponovo priveden kulturi na kraju XIX. i na početku XX. vijeka.[1]

[1] U karašičko-vučanskoj depresiji harale su kroz vjekove vode elementarnom snagom, uništavale agrikulturu, trovale atmosferu, provocirale malariju i neobično visoki mortalitet. Tu se čovjek u vlastitom interesu morao uhvatiti u koštac s elementom vode. Borba je započela dosta rano. U žup. arhivu našli smo prvi dokumenat o strahovitom djelovanju poplavâ u aktu *De catastrophali exundatione aquarum Dravi, Carasicae et Volcae fluminum* (RA. 267, 5-ex 1770), gdje se prvi put iznosi i misao o obuzdavanju vode (de frangenda aquarum vi). Kako se vjerovalo, da sve poplave dolaze od visokog vodostaja Drave, svraćen je interes na istu i šef je Hidrotehničkog ureda u Zagrebu L. Bauthier de Rochefort prvi izradio hidrografsku kartu Drave i Mure (1842—46). Na osnovu te karte prokopano je 60 dravskih serpentina, ali je do same regulacije došlo tek 1870—1883., kada je Drava regulirana od ušća do Barča i učinjena plovnom za lađe od 80 cm gazivosti. Kada se međutim spoznalo, da su planinski potoci, koji se slijevaju u basene, mnogo opasniji od same Drave, pristupilo se regulaciji i u samom basenu. Kako su glavni producenti u basenu bili spahijski veleposjednici (Virovitica, Slatina, Mikleuš, Orahovica, Feričanci, Našice, Podgorač, D. Miholjac-Valpovo, Čepin, Gaboš, Nuštar, Vukovar), municipalne općine, seljačke zadruge i inokosni seljaci tek nedavno oslobođeni, prve su regulacije izvodili spahije na svojim spahilucima bez obzira na svoje susjede. Kod toga su osobito stradali seljaci, kojima su parcele većinom ležale na niskom terenu, dok su spahijske bile položene po terenskim uzvisicama i gredama. Tako je na spahiluku virovitičkom svedena voda divljih planinskih potoka preko *Mrtve* i *Neteče* kanalom ispod Kapinaca u Dravu, ali je Drava za visokog vodostaja sve te vode bacila unatrag i potopila seljačke posjede; u slatinskom spahiluku svedene su Čađavica i Potočane nespretno u Đravu; na feričanačkom spahiluku potisnuta je Feričanka prosto u Marjanac, koji je za kišnog perioda poplavio sav okoliš; na našičkom regulirana je samo djelomično Breznica; na podgoračkom još nezgodnije Jasenovica; na najvećem spahiluku donjomiholjačko-valpovačkom Karašica je prosto probojem svraćena kod Gata u Dravu i iskopan poganovačko-kravički kanal; na čepinskom i vukovarskom spahiluku učinjeni su najveći napori za odvodnju Palače probojem serpentina na Vuki, izgradnjom kolođvarsko-bobotskog kanala i sarvaškim kanalom, kome je dno bilo niže od srednjeg vodostaja u Dravi. Sve su te regulacije (ima ih velik broj) imale posve lokalni, u najboljem slučaju uži regionalni karakter, i denudacija jednog spahiluka neminovno je prouzrokovala inundaciju susjednoga. To se jasno pokazalo 1870.—71., kada je visoki vodostaj Palače preplavio područje od 1151 km² i voda bez oticanja stagnirala je čitavu godinu dana. Najteže je bio pogođen čepinski spahija Ivan II. Adamović, unuk Ivana I., prvog akvizitora Čepina. Kao muž visoke izobrazbe (govorio je i pisao na šest jezika) i širokog horizonta, bio je krupnija ličnost svoga doba u Slavoniji (osnivač je Slavonskog gospodarskog društva u Osijeku 1866.). Za poplavne je katastrofe stupio u korespondenciju s hidrotehničkim stručnjakom evropskog glasa u Strassburgu T. W. Toussaintom i pozvao ga o svom trošku u poplavno područje. Toussaint se pozivu odazvao, došao iz Strassburga u Osijek, na čamcu je za tri mjeseca obišao sav poplavni teren te izjavio, da su sve ranije izvršene regulacije radi premalenog recipijenta kanalâ nesposobne da denudiraju poplavni teren. Tu može da pomogne samo regulacija širih koncepcija.

Adamović je prihvatio koncepciju Toussaintovu i našao odličnog stručnjaka u osobi Osječanina *Ivana Spannbauera*, apsolventa bečke politehnike. Spannbauer se s velikim elanom dao na posao. Točno je proučio klimatske odnose u Slavoniji,

Jednaki su hidrotehnički radovi izvedeni i u bid-bosutskoj depresiji. Korito je Bosuta mjestimice toliko produbljeno a obale nasute, da je po mišljenju hidrotehničkih stručnjaka morao biti plovan. U Vita Probi (21–2) čitamo, da je car Probo g. 282. »ad siccandam quandam paludem multa simul milia militum posuit ingentem parens fossam, qua deiectis in Saum naribus loca Sirmiensibus profutura siccaret«. Uz taj kanal vodila je cesta iz Sirmija na *Confluentes* (savsko ušće) i prva je

prošao je Podravinu od Virovitice do Vukovara, od Drave do slav. planina, a preko Nuštra i Vinkovaca obišao čitavo Pobosuće i istočnu Posavinu. Poslije tri godine dovršio je svoj elaborat, koji je Adamović o svom trošku štampom izdao u Osijeku 1876. (J. Spannbauer, Die Kanalisierung der Drau-Donauebene).

U čemu se sastojala Spannbauerova osnova? Evo u ovom: Da čitavu srednju Slavoniju oslobodi svih suvišnih voda, projektovao je izgradnju *plovnog kanala sredinom Slavonije*, kome bi anoda bila kod Terezinog Polja na Dravi (sučelice Barča), a katode kod Vukovara i na ušću Bosuta. Od Terezinog Polja išao bi kanal smjerom G. Bazijâ, Budrovaca, Gradine i Orešca na G. Miholjac, Bakiće, Medince, D. Bazija do Krivaje, odatle na Prkos, preko Martinaca, Beketinaca i Koritne na Gaboš i Nuštar, gdje bi se račvao. Jedan bi krak reguliranom Vukom vodio kod Vukovara u Dunav, drugi preko Nuštra reguliranim Bosutom u Savu. I anoda i katode bile bi opskrbljene ustavama za reguliranje vodostaja u samom kanalu.

U centralni bi se kanal slijevale visoke proljetne i jesenske vode planinskih divljih potoka, koje bi valjalo još u planinskom terenu obuzdati branama (Klause). Ispred tih brana nastala bi prirodna jezera, koja bi usporavala slaz potoka u basene. Tako bi brana nad Voćinom obuzdala Voćinku, brana nad Humljanima Vojlovicu, nad Krajnom Krajnu, nad Orahovicom Orahovičku rijeku, nad Feričancima Feri-

stacija bila *Fossae* (danas Jarak). Premda su i ovdje za barbarske ere hidrotehničke naprave propale. Probov kanal, Jarčina, postoji još i danas od sela Jarka preko Petrovaca do Kupinova.

Nastaje sada pitanje, da li je i kada geofizička prepona *Svilaj—Podravska Moslavina* bila od presudnog utjecaja? Da odgovorimo na to pitanje, poći nam je u *najkrupnijim* potezima tragom historije.

II. TRAGOM HISTORIJE

1. *Interamnij u dohistorijsko doba*

U dohistorijsko doba sav je interamnij prekriven gustom šumom, po kojoj je lutala fauna velikih sisavaca. Poznat je tu *makrokeratni tur*, rimski *urus* (bos primigenius). Madžarski kralj Andrija II. daruje oko g. 1215. srpskom kralju Stevanu Prvovjenčanom *ture i turice*, kojih je onda još bilo u Karpatima (Ansberth, Fontes rerum austriac. V, 22). Na tura sjeća i *Turopolje*. Lutao je po šumama i dlakavi brahikeratni *zubar* (bison europeus), koji se rado izvodio u rimske amfiteatre. Za njega znade i Plinije (jubati bisontes). Lutao je po šumama i ogromni bradati i dlakavi *los* (alces, Elch) s pločastim rogovljem. Bilo je tu jelena, srna, veprova; po planinama kozoroga i divokoza; medvjeda, vukova, lisica, kuna, tvorova i dr. Po potocima i rijekama uz mnoštvo riba bilo je vidri, ptica močvarica, čitavih naselja dabrova, za koje još

čanku, nad Sušinama Motičinu (Bukvik), kod Graca Zoljansku, kod Vukojevaca Lapovaču, kod Podgorača Dubovik, kod Paučja Vuku. Ti bi rezervoari vode za sušnih godina mogli poslužiti ne samo za reguliranje vodostaja u centralnom kanalu, nego i za vještačko natapanje okolnog terena. U centralni bi se kanal kao bočni kanali sveli i neki od dosadašnjih kanala, u koliko bi bili akomodirani. Kanal bi bio od golemog ekonomskog značaja: areal oranica povisio bi se za 250%, pašnjaka i livada za 500%, eksploatacija bi šumâ bila rentabilnija; poslužio bi trojakoj svrsi: denudaciji, inundaciji i komunikaciji; bio bi najkraći i najjeftiniji vodeni put između Podravine, Podunavlja i Posavine, odnosno između Slovenije, Hrvatske i Vojvodine s jedne, pa Srbije i Bosne s druge strane, u unutrašnjoj izmjeni ekonomskih dobara.

Spannbauerov je projekt izazvao pravu senzaciju i o njemu se živo raspravljalo u osječkoj, peštanskoj i bečkoj štampi (1877). Od slavonskih intelektualaca oduševljeno su ga prihvatili Ivan Adamović kao inicijator projekta, odlični ekonom Karlo Mihalović i biskup Strossmayer, koji je izabran i za prvog predsjednika u tu svrhu osnovane Vodne zadruge (24. V. 1876.). Zainteresovala se i zagrebačka vlada (Ante Stojanović, bivši podžupan virovitičke županije za Strossmayerova županovanja), koja je županiji naredila (župan E. Kršnjavi) da podupre projekt. Ali feudalno-kapitalističko društvo nije se pokazalo sposobnim da rješava tako dalekosežne probleme. Treća generalna skupština (8. XII. 1877.) zabacila je projekt »radi previsoko odmjerenih troškova« i čitavu osnovu suzila na regulaciju same Vuke, odnosno Palače, iako se Strossmayer u jednom od svojih najsnažnijih govora trudio, da projekt spasi u cijelosti. Uski i sebični interesi feudalaca i veleposjednika onemogućili su tako ovaj veliki i dobro smišljeni plan izgradnje *plovnog kanala Drava—Dunav—Sava*. Po suženom planu isušena je nekako Palača (Klobloch 1883, Kreutzer 1894), a izvršene su i neke omanje ali nedovoljne regulacije u području Karašice (Kreutzer 1898).

u XVIII. v. znade Taube u Slavoniji. Životni uvjeti bili su dakle povoljni i čovjek je dosta rano zašao u interamnij (Krapina).

Na pragu historijskoga doba bili su ovdje *Iliri* (Hilurii), koji su ranije sjedili sjeverno od Karpata između Kelta i Germana, odakle su se stali pomicati u Podunavlje. Kao *Trako-Iliri* zaposjeli su istočni dio Balkanskog poluotoka od Karpata do Grčke i Anadolije, kao *Albano-Iliri* zapadni dio Balkanskog poluotoka, kao *Veneto-Iliri* sav kraj od vrelišta Visle do Jadrana. Već u neolitiku ukrštavali su se s južno-alpskom rasom. Od ukrštavanja ksanto-dolihokefalnih Ilira i ksanto-brahikefalnih Alpinaca, a na osnovu jedne starije melano-dolihokefalne mediteranske rase (Ligurijci), razvio se *dinarski tip*, karakterističan sa svoje jake brahikefalije, mrke kompleksije i visokog rasta. Jezično su pripadali zapadnoj *kentumskoj* grupi arijskog jezičnog stabla, koju su zapljuskavali valovi istočne *satemske* grupe (Barić, Budimir). Uz lov i ribarstvo bavili se i stočarstvom i zemljoradnjom, pomalo i rudarstvom. Stoka (govedo, ovca, koza, svinja) davala im je mlijeka, sira, mesa i vunu. Od ječma su varili pivo *(camum)*. Iz riječnih nanosa znali su ispirati zlato (Drava kod Drnja?), a iz rovova (cuniculi) vadili su rudu. Dizali su *gradine (oppida)* sa šančevima okrugla, eliptična i kvadratična oblika. Dijelili su se u plemena, a ova u bratstva. Znali su i za *centurije*, kako to svjedoči natpis iz Putinaca (CIL. III. 3224). Žene su bile u velikoj časti. Kod Liburna kao da je vladala poliandrija. Bili su u vječnim zadjevicama, i tek bi ih zajednička pogibelj prisiljavala na sklapanje labavih plemenskih saveza. Vjera im je bila personifikacija prirodnih sila. Po visovima i šumama imali su svoja svetišta s idolima. Od starih božanstava poznat je *Medaurus*, prikazan s oružjem u ruci na vatrenom konju, *Bindus*, japodski bog izvora i voda, liburnijska božica *Latra*, bog *Vitas* i *Tiana* (Topusko). Sva su ta božanstva ubrzo zamijenjena sličnim grčkim i rimskim bogovima (Silvan, Diana, Liber, Libera). Mrtve bi sahranjivali u ispruženom stavu u plitke grobove. Bili su nosioci ranije željezne ili halštatske kulture. Spominju ih Strabo, Ptolomej i Plinije. Da im pokušamo približno odrediti sjedišta na osnovi najnovijih naučnih rezultata.

Sjeverno od dalmatskih Liburna sjedili su *Iapodes*, koji su ranije (u IX. i VIII. v.) držali sve hrvatsko Primorje i kao *Iapyges* kolonizovali su srednju i južnu Italiju. Kada su ih pritisli Kelti, dalmatski su ih Liburni potisnuli s Primorja i zaposjeli ga od Novigradskog mora do istarske Raše (Majer, De Iapodibus — Serta Hof, Zagreb 1940, p. 190) tako, da je Japodima preostao kraj od Rijeke i Senja do Otočca, odakle su se proširili preko Une, gdje im je bilo plemensko središte (natpisi prepozita i principa Japoda bogu Bindu na izvoru Privilice). Strabonu (4, 6, 10) su Japodi Iliri izmiješani s Keltima. Njima na istok u području Vrbasa i Vrbanje pa sve do Bosne sjedili su *Maezaei*, kojima se u ličkom *Mazinu* učuvalo ime (Majer). Od Ukrine, Usore i donje Bosne pa sve do Drine sjedili su *Ditiones*. Od Vareša prema Rogatici do Višegrada i Goražde sjedili su hrabri *Desitiates*, kojima je središte bilo oko današnje Breze, sjeveroistočno od Sarajeva (Čermošnjak-Sergejevski, Novitates muzei Sarajevoensis br. 9). ***Sva su ova plemena sjedila interamniju na jug.*** (M. Mandić)

Interamnijske Ilire spominju Ptolomej i Plinije. Plinije razlikuje *podravske i posavske* Ilire.

U Posavini su sjedili Ptolemejevi *Andizetes (Andautonienses)*, koje Klemenc (Blatt Zagreb, Bgd. 1938, p. 119) stavlja na obje obale Save između Vukomeričkih Gorica i Medvednice. S jedne i s druge strane Kupe sjedili su *Colapiani*, kojima Majer izvodi ime od Col-apis = krinalazišta (Iantumaro Andedunis f. Varciano), sjedili bi po Grafu između Kupe i Odre. Ptolomejevi *Varciani*, na koje sjeća diplom nepoznatog nalazišta (Iantumaro Andedunis f. Varciano), sjedili bi po Grafu između Serviciuma i Psunja. *Amantini* sjedili su u biđ-bosutskoj depresiji. Jokl i Majer izvode im ime od apn-ant-ino (amnis), te bi označivali neke riječane (Flussbewohner). Njima neki pridaju i mjesto Cusum i Acumincum (Jankulov). Podno Fruške gore pa sve do Mačve sjedili bi *Breuci*, koji su za ilirskog ustanka podsjedali Sirmium (Patsch).

U Podravini od sastava Mure s Dravom pa uz Dravu do karašičko-vučanske depresije (Sereta = Sv. Đurađ) sjedili su Plinijevi *Serretes*, kojima Majer (VAD XVI, 72—73) ime izvodi od staroindijskog sravati = teći, te bi označivali riječane. Njima na jugozapadu u okolici Rogaške Slatine sjedili su *Serapilli*, kojima Majer izvodi ime od syr-ap = kisela voda, slatina, te bi označivali neke slatinjane. Južno od Sereta od Macelj-gore i Kalnika pa sve uz Bilo-goru do podno Slavonskog osrednjeg gorja (Daruvar) sjedili su *Iasi*. Sa njihova je teritorija čuveni natpis Konstantina Velikog, koji kaže, da je *Aquas Iassas* (Varaždinske Toplice) olim vi ignis consumptas cum porticibus et omnibus ornamentis ad pristinam faciem restituit (CIL III. 4121), kao i natpis vojnika Ulpija Kokceja . . . natus ad *Aquas Balisas* (Lipik) pago Iovista vico Cocconetibus (CIL VI. 3297). Aquae Iassae izvodi Majer od ios = kipjeti, pjeniti, dakle toplo vrelo, toplice, a Aquae Balisae od ilirskog balisia (staroslovenski boljše), dakle opet toplo vrelo, toplice. Plemensko ime Iasii (Iassi) bilo bi izvedenica sa *io* sufiksom i označivalo bi vlasnike toplica, topličane. U karašičko-vučanskoj depresiji uz Dravu pa dalje uz Dunav sjedili su *Andizetes* (Andizantes), kojima Jokl i Majer ime izvode od tračkog δίζα = utvrda, i oni bi označivali stanovnike oko utvrđenih gradova (Burganwohner).

Ptolemej, Plinije i Tacit znadu za Ilire i u madžarskom Zadunavlju (Dunántúl). Madžarski arheolog Pósta (Baranya multja és jelenje II. Pécs 1896) stavlja Ilirske *Breuke* (Tribale?) i u dunavsko-dravski kut (Baranja), gdje su se do danas očuvali nazivi Bata, Batina, Battaszég, koji kao da podsjećaju na ilirskog *Batona*. Bato nije ime, već oznaka časti (bato — vođ) i Battaszég bi bio sijelo batonovo. Madžarski naziv Kis-Kőszeg = Batina Skela znači kameni stol, stolica, sjedište. Ptolomejevi *Oseriates* sjedili su južno od Blatnog jezera (lacus Pelso — Pleso — blato), gdje su na Dravi graničili sa Serotima. Majer im izvodi ime od aghero — ozero — jezero, čemu se protivi Barić, jer da je iskonski naziv Blatnog jezera Pleso — jezero. Sve zapadno Zadunavlje od Hrušice (oera) pa do Dunava zapremili su *Carni*, osnivači grada Carnuntum (Deutsch-Altenburg, Petronell). Istočni su im susjedi bili *Asali*, dok su u stolno-biogradskoj županiji sjedili *Osi*, koji su prije bili na lijevoj, a

pod pritiskom Kelta prešli su na desnu obalu Dunava. Sva ilirska plemena u interamniju i Zadunavlju prozvali su Grci i Rimljani skupnim imenom *Pannoni*, a zemlju *Pannonia*.

U to prostrano ilirsko područje upali su u IV. v. Kelti (Κελτοί, Γαλάται, Celtae). Zvali su se u Britaniji *Bretoni*, u Galiji *Gali*, u Hispaniji *Keltiberi*. Bili su to jaki i krupni ljudi, koji su se hranili mlijekom, svinjetinom i zobenom kašom, pili pivo i vješto upravljali kolima. Klasični ih pisci opisuju kao ljude visoka stasa, bijele puti i plave kose, koju su znali učiniti svjetlijom, a bojadisali su i tijelo *(Picti)*. Oblačili su duge i široke čakšire (*braccae*-Gallia-bracceata), imali su dugu kosu (*coma*-Gallia-comata). Znali su za poglavice, kraljeve i svećenike *druide* sa čuvenim svetištem na otoku *Moni* (Angelsey). Dijelili su se u mnoga plemena, a ova u obiteljske (ne totemske) *klanove*. Zbog toga im je bila rodbinska veza čvršća, ali je otešćavala stvaranje širih narodnih skupina. Svaki je klan imao svoje šume, pašnjake i oranice. Bavili su se lovom, ribolovom i stočarstvom. Za državnu organizaciju nisu puno marili i često su se među sobom zatirali. Oni su prvi u barbarskoj Evropi podizali *gradove* (Gergovia, Alesio, Bibractae) te prekinuli s konzervativnom ruralnom kulturom, pa su udarili osnove evolucionoj urbanoj. Prvi su od barbara kovali signirani *novac* i izumjeli *sapun*. Imali su dobru pješadiju, oboružanu kratkim dvosjeklim željeznim mačem i širokom sulicom, opremljenu šiljastom kacigom i drvenim željezom okovanim štitom. Znali su za konjicu, na skitski način postrojenu, s lakom strijelom, i za bojna kola *(essedae)*; bili su vješti graditelji utvrda *(duns)* i kolnih tabora *(dunons)*. Tako su u ratnoj opremi i vještini daleko nadmašili sve svoje susjede i lako ih svladavali uz bojni klik *slogan*. (A. Maurois: Pov. engleske politike, Zagreb 1940.)

Livije (V, 34) priča, da su Kelti za kralja Ambigate (oko 560. g.) počeli migrirati (ver sacrum). Tako su jedni pod Belovezom krenuli na jug u Italiju, prešli Apenine i spalili Rim (Breno), drugi pod Sigovezom u alpske krajeve i Sudete (ilirski sud = svinja, Sudeta ore = svinjska planina = Krkonoše; gabros = jarac, Gabreta ore = jarčeva planina = Češka šuma). Kako je prva grupa bila suzbijena od Rimljana, ona je uzmaknula na sjeveroistok među Ilire (Venete, Japode, Liburne). Alpsko-sudetska grupa pomicala se u tri grupe na istok, i to: a) sjeverno od Karpata do Moldavije, b) iz istočnih Alpi preko Zadunavlja, Banata i Bačke u Transilvaniju i c) iz istočnih Alpi preko interamnija na Balkan sve do Grčke, odakle se jedan dio vratio na donji Dunav, dok se drugi zaletio u Malu Aziju *(Galatija)*.

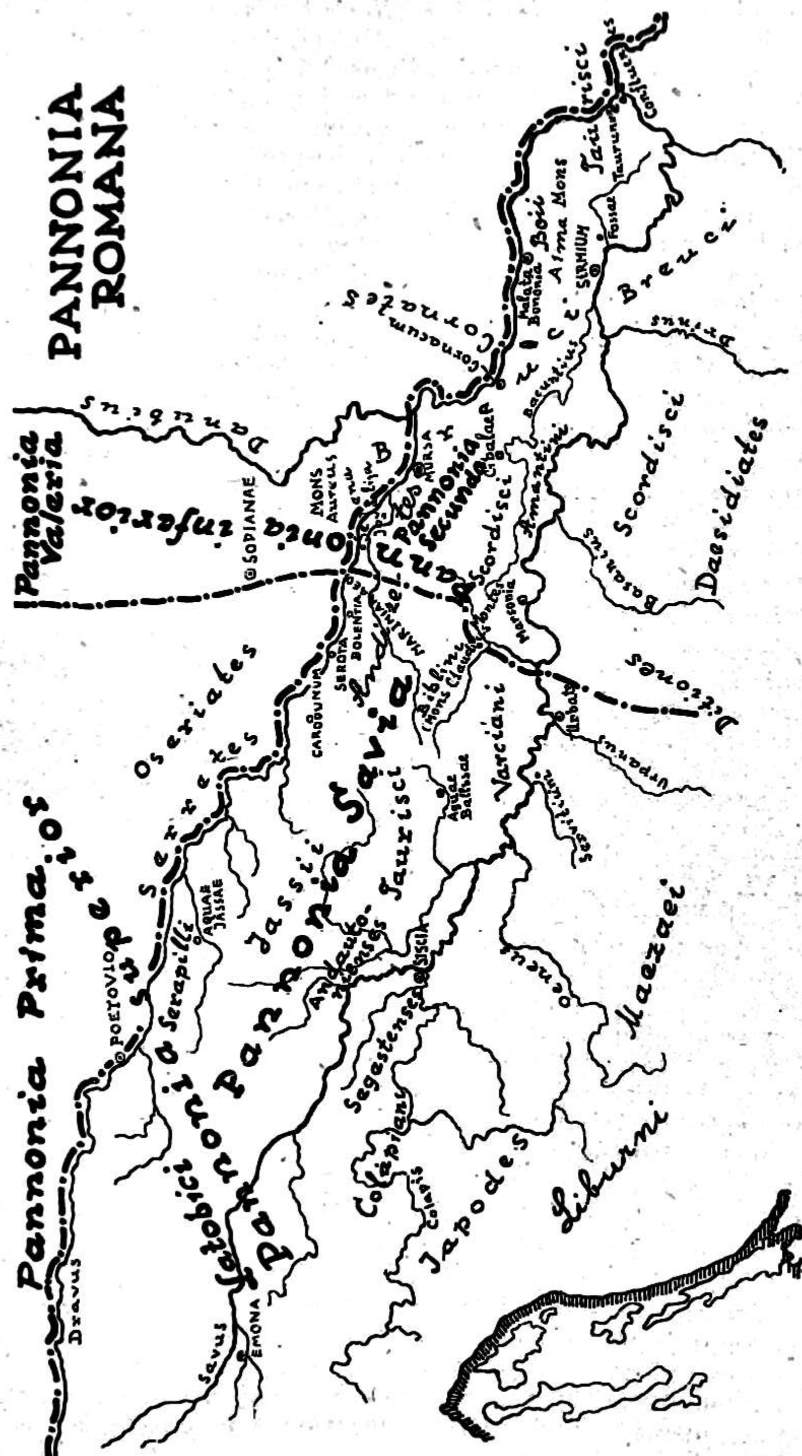
Na srednjem Dunavu zaustavilo se jako pleme *Boii*, poznati pljačkaši Etrurije, po kojima je stara *Felsina*, glava sjeverno-etrurske dodekapolije, dobila ime *Bononia* (Bologna). Potisnuti od Scipiona Nazike raspršili su ilirske Karne i smjestili se u Panoniji do Rabe (Arrabo), dok ih oko 40. s. e. ne protjeraše Dačani. Iza sebe su ostavili pustu zemlju — *Deserta Boiorum*, a sami su se povukli u današnju Češku, koja se po njima prozvala *Boiohaemum*. Kada su ih germanski Markomani protjerali dalje na zapad, prozvala se ta zemlja po njima *Boiovaria* (Boio-varioz) = Bavarska.

Istočnoj grupi Kelta pripadali su *Aravisci, Taurisci i Scordisci*. Avarisci i dio Tauriska ušli su u Zadunavlje, dok je drugi dio Tauriska sa Skordiscima došao u interamnij, gdje ih Plinije na prvoj etapi nalazi oko Mons Claudius, »cuius in fronte Scordisci, in tergo Taurisci«. Mons Claudius može da odgovara samo *Slavonskom osrednjem gorju* (Saria), koje je zajedno s karašičko-vučanskim basenom u interamniju bilo prava geofizička prepona i ona se mogla zaobilaziti samo s južne, posavske strane, a to nikako ne može da vrijedi niti za Moslavačku (Klaić) niti za Frušku goru (Mommsen). Zapadno od prepone sjedili su dakle Taurisci, a istočno Skordisci. Podravski *Carrodunum* (Pitomača) tauristička je naselje.

Val seobe zanio je Boje, Tauriske i Skordiske dalje na istok. *Boji* su ilirskoj *Malati* u Srijemu dali ime *Bononia* (Banoštor), a dalje niz Dunav osnovali su drugu *Bononia* (Bdin — Vidin). Kako su se *Taurisci* neko vrijeme zadržavali na lesnoj ploči kod Zemuna, osnovali su grad *Taurunum* (po Budimiru od keltskog twr, tour, touir = uzvisica) upravo tako, kako su ranije u Liguriji imali *Taurunum* (Torino). Skordisci su iz interamnija prešli Savu i kao veliki (μεγαλοί) zaposjeli su kraj sve do Morave (Margus), a preko ove kao mali (μικροί) dopirali su sve do granice Mesa i Tribala. Njihova su mjesta *Singidunum* (Beograd) i *Capedunum* (Užice).

Kao prve provalnike u Panoniju Plinije spominje *Belgites*, ali im ne određuje sjedište. Njegovi *Hercuniates* došli su iz *Hercynia Silva* (Njemačko sredogorje od Schwarzwalda do Sudeta) i smjestili su se u Bakonjskoj šumi. U sjeverozapadni kut Panonije Ptolomej smještava Κούτνοι, koji će biti identični s Tacitovim *Cotini* (Germ. 43.). Gohl (Die Münzprägung der Eravisker) hoće, da su ranije sjedili na lijevoj obali Dunava od Grona do Šaja, odakle su se ispred Dačana pomakli na desnu obalu, gdje se u III. v. spominju cives Cotini ex Pann. inf. (CIL. VI. 32, 542. b-c). Južno od dunavske okuke pa sve tamo do Baranje sjedili su *Aravisci*. Stolica njihova kneza bila je u tolnanskoj županiji kod mjesta Regöly (regulus), gdje je nađeno obilje latenskih predmeta (Kovács, Regöly ásatásokrol u A. E. XXIV i Wosinszky, Tolna vármegye története). Darda, Benga i Sopianae keltska su naselja. U jugozapadnom dijelu gornje Panonije sjedili su keltski *Latobici* u dolini Krke sa središtem u *Municipium Latobicorum* (Trebnje — Treffen), dok su na drugom kraju u Srijemu oko *Cornacum* (Sotin) sjedili *Cornacates*, na koje sjeća diplom Dasenti Dasmeni f. Cornacati (CIL. III., 2328), nađen u Bijeloj Crkvi kod Rače.

Pojavom Kelta započinje keltizacija Ilira i ilirski halštat ustupa mjesto keltskom latenu (M. Márton, Die Frühlatènzeit in Ungarn, Arch. Hung. 1932). Pod utjecajem novih pridošlica izmijenili su se i pogrebni obredi. Skeletni su grobovi sve rjeđi, a obilnije se javljaju grobnice s mrtvačkom paljevinom i latenskim inventarom, uz pokoji komad rimski, kao nijemim svjedokom skorašnje nove invazije. Kako su Kelti na čitavom prostoru od Atlantika do Ponta Euksinskog mrvili i razdrobili otpor starosjedilaca, oni su uvelike olakšali ekspanziju Rima i rimski se imperij gotovo poklapa s invazionim područjem Kelta.

2. *Interamnij u historijsko doba*

(Panonija, Slovinje — Slavonija)

Rimljani su ušli u ilirsko-keltski interamnij za Oktavijana (35—34), produžili osvajanje za Tiberija (13—11 st. e.), i konačno zavladali interamnijem i Zadunavljem poslije sloma ilirsko-keltskog ustanka (6—9 n. e.). Za tih borba prvi put čujemo za karašičko-vučansku depresiju. Spominje je Kasije Dion (55, 32, 3) kao Οὐόλκαια ἕλη, što je Aurelije Viktor u Epitome in Caes. (41, 5) latinizovao u *Hiulca palus*. Na Itineraru Hierosolim. (563, 7) spominje se kao *Ulcus*, u panegiriku Enodijevu (VIII, 28) kao *Ulca*. Biđ-bosutsku depresiju stari pisci izričito ne spominju, ako joj se ime možda ne krije u Zosimovoj λίμνη βαθεῖα σταδίων πέντε τὸ εὖρος ἔχουσα. (2—18). M. Brašnić (Močvare između Murse i Cibala u Programu vink. gimn. 1877—78, p. 9) identifikovao je λίμνη s Hiulca, dok je Brunšmid (Colonia Aurel. Cibal. VAD. VI 126 n. 1) u njoj gledao Kolođvarski rit. U tu depresiju stavlja Plinije (3, 147) i svoj *Metubarbis, insula in Sao, amnicarum maxima*, koji Majer tumači kao složenicu od metu = među + barbis = bara, dakle kao otok među barama. (Po Budimiru *Crna voda.)* To bi odgovaralo današnjem *Međubosuću*, što se u sredovječnim dokumentima spominje kao *Bazakuz* (1370), gdje su sjedili bosanski Patareni.

Rimljani su interamnij i Zadunavlje pridružili provinciji *Illyricum*, koja je obuhvatala sav teritorij od sredine Alpa do Šar-planine (Scardus mons), od Jadrana do srednjeg Dunava. Taj je Ilirik oko 7. god. n. e. (Ritterling) razdijeljen u *gornji* (superius) i *donji* (inferius). Gornji je uskoro poprimio ime *Dalmacija*, donji *Panonija*. Filolozi izvode ime Panonija od korijena *pa, pan* = biti pun (Kerényi Glotta 1933, 37), sad od staropruskog *pannean* = močvara (Wasmer u Ebert RE. 6, 46), dok ga Kasije Dion (49, 36, 6) dovodi u vezu s *pannus, norica vestis*. Većina se filologa slaže u tome, da je *pannon, paion* kao neka skupna oznaka za sva ilirsko-keltska plemena od istočnih Alpi do savskog ušća, od srednjeg Dunava do bosanske Posavine, nazvanih *Panoni*, po kojima se zemlja prozvala *Panonija*.

Strabonu (7, 5, 10) je Panonija ὀροπέδια = visoravan, Pliniju (3, 147) *glandifera* = žirna, Apijanu (Illyr. 22) ὑλώδης = šumovita. Kada su Rimljani Alma mons (Fruška gora) i Mons Aureus (po Tomašeku RE 21., 2547 vinogorje od Batine do Belog Manastira) zasadili vinovom lozom (lecta vite) postala je ona i οἰνοφυθεῖα = vinorodna.

Teško je odrediti točne granice integralne Panonije. Sjevernu i istočnu granicu do savskog ušća čini Dunav. Zapadnu je granicu Ptolomej (2, 14, 289) označio s Κέτιον ὄρος *(Cetius mons)*, u kojemu noviji arheolozi gledaju čitav niz planina od Bečke šume do Karavanka, i granicu povlače od Klosterneuburga (Cannabiana) preko Gugginga na *Pultovio* (po Sariji Polskava), odatle još neutvrđenom trasom preko Reichenburga i Save na *Ocru* (Hrušica), koja leži na granici Panonije i Italije. Južna bi granica išla od Ocre preko *Albini montes* na gornju Kupu, odatle sjevernim rubom japodskog područja na donju Unu,

Vrbas, Bosnu, Drinu i Kolubaru do Singiduna, koji je već ležao u Mesiji. Tako bi potkraj I. vijeka n. e. integralna Panonija obuhvatala istočni dio donje Austrije i Štajerske, skoro čitavu Kranjsku, čitavo madžarsko Zadunavlje, gornju Hrvatsku od Risnjaka i Kapele do donjeg Pounja, svu Slavoniju i Srijem, svu bosansku Posavinu i srpsku Mačvu. Središte joj je bilo u *Poetovio* (Ptuj).

Za Oktavijana sjedile su u Panoniji kao posade 3 legije: 1. VIII. Augusta u Poetovio, 1. IX. Hispana u Siscii, 1. XV. Apollinalis u Emoni. U drugoj polovini prvoga vijeka legije već sjede po kastrima na Dunavu (Vindobona, Carnuntum, Brigetio, Aquincum), dok je unutrašnjost povjerena pješačkim kohortama i konjaničkim alama pomoćnih četa (auxiliares), u kojima su služile i ilirsko-keltske čete iz Panonije. Izgradnjom triju magistrala (posavska, podravska i podunavska), koje su postepeno povezane transverzalama, stvorena je u Panoniji divna cestovna mreža, koja je povezala Istok sa Zapadom. Kako su te ceste prolazile kroz ilirske župe i keltske klane, Rimljani su na ilirsko-keltskim *gradinama* (oppida) podizali svoje tabore (castra), od kojih su se uskoro razvile *varoši* (municipia) i *gradovi* (colonia) kao jaki centri romanizacije ilirsko-keltskog pučanstva, koje će već u III. v. postati znatan politički i kulturni faktor. Ilirske župe i keltski klani uživali su neku vrstu autonomije s prefektima na čelu (civitas Iasorum, Amantinorum, Asalorum, Eraviscorum, respublica Iasorum, Andautonia i dr.).

Integralna je Panonija za cara Trajana (oko 106. n. e.) razdijeljena u *gornju* (zapadnu) i *donju* (istočnu). Madžarski arheolog A. Graf (Übersicht der ant. Geographie von Pannonien, Bdp. 1936, p. 39—40) poteže granicu između obiju Panonija linijom, koju vodi od Dunava zapadno od *Brigetio* (Ó-Szöny) današnjom međom peštanske i ostrogonske županije na jug preko Bodajka na sjevernu okuku Blatnog jezera, odavle ravnom crtom zapadno od *Sopiana* (Pečuj) na Dravu do P. Moslavine, a u samom interamniju uz zapadni rub karašičko-vučanske depresije preko Papuka na dolinu Londže i Orljave do Save. Kako u Ptolomejevim *Biblini montes* (Βιβλία ὄρη) gleda *Slavonsko osrednje gorje* (Psunj, Papuk, Krndija, Dilj-gora), on se približio našoj geofizičkoj preponi. Da je Trajan povukao *administrativnu* liniju, morao bi je voditi samo linijom Podravska Moslavina—Svilaj. Kako je međutim njegova granica imala samo *strategijsku* svrhu, mogao je liniju povući zapadno od naše prepone to više, jer su — kako držimo — već u to doba bili izvršeni bar glavni hidrotehnički radovi, koji su omogućili nesmetani saobraćaj između istočnog i zapadnog interamnija. Mogao ju je dakle povući zapadnim rubom karašičko-vučanske depresije i Slavonskog osrednjeg gorja do istočne obale Vrbasa (Urpanus). Zato i B. Saria (Hoffiller-Saria, Antike Inschriften in Jugoslavien I, Zgb. 1938, p. 53) vodi u interamniju granicu od Drave (između Marinianae—D. Miholjac i Serene—Sv. Đurađ) jugozapadnim smjerom uz Psunj na Savu tako, da je posavski *Servitium* (Stara Gradiška) i podravska *Marinianae* (D. Miholjac) u gornjoj, ali podravska *Verreia* (Podr. Podgajci) već u donjoj Panoniji. Itinerar Burdig. 562 ima upravo između tih dviju podravskih štacija bilješku: intras Panoniam

superiorem odnosno inferiorem polaziš li s istoka ili sa zapada. Odmjerimo li distanciju Marinianae—Mursa na Tabuli i Itineraru Antoninovu sa 43—44 mp., pada granica između Donjeg Miholjca—Podravske Moslavine; uzmemo li distanciju Poetovio—Mursa, granica pada nekako između Donjeg Miholjca i Podravskih Podgajaca, dakle u svakom slučaju na rub karašičko-vučanske depresije i Slavonskog osrednjeg gorja kao najmarkantnijih biljega u tome kraju. Mimogred spominjemo, da je Đuro Pilar (Podravina, Đakovština i Dilj gora, Rad 33, p. 49) pribilježio pučku tradiciju o postojanju nekog zida između Podravske Čađavice i Požege, koja je možda mutni spomen na Trajanovu liniju.

Na kraju III. vijeka (297) proveo je Dioklecijan *administrativnu* reorganizaciju carstva. Sada su obje Panonije udvostručene. Od Panonije *gornje (zapadne)* načinjena je *Pannonia I.* sa *Savariom* (Szombathely) i *Pannonia Savia* sa *Sisciom* kao središtem; od *donje (istočne)* načinjena je *Pannonia Valeria* (ob honorem Valeriae Diocletiani filiae institutam et ita cognominatam) sa *Sopianae* (Pečuj) *i Pannonia II.* sa *Sirmijem* (Mitrovica) kao središtem. *Kod ove administrativne podjele došla je geofizička prepona do punog utjecaja, jer je granica između Savije i Sekunde išla upravo linijom Podr. Moslavina—Svilaj.*

Sve 4 Panonije i Dalmacija (bez Prevalitane) ušle su zajedno s oba Norika u dijecezu *Pannoniarum* kao *zapadni Ilirik* (Illyricum Occidentale), dok je Prevalitana ušla u dijecezu *Misiarum*, te je zajedno s Dacijom i Makedonijom sačinjavala *istočni Ilirik* (Illyricum Orientale). I poslije razdiobe carstva (395) oba su Ilirika administrativno pripadala Zapadu sve do 437. kada je istočni Ilirik pridružen Istoku. (Granić, Vojvodina u vizant.. doba, Spom. Vojvodine Novi Sad 1939.) Oba su Ilirika carstvu dala i mnoge odlične čete (proeliis valida manus) i bojovne careve, koji su snažno branili limes na Rajni i Dunavu i budno čuvali najvažniju kapiju na njemu, *Panoniju* (A. Alföldi, Untergang Panoniens Berlin I, 1924, Berlin II, 1927).

Panonija je postala u III. i IV. vijeku poprištem građanskih ratova. Protiv Galijena (253—268) podigao se uzurpator Ingenuus, koji je izgubio bitku i život kod Murse (258). U IV. vijeku nastale su krupne nesuglasice između Konstantina Velikog i Licinija zbog panonske i mesijske dijeceze. Licinije je bio poražen kod Cibala (314). Nekoliko decenija kasnije sukobili su se Konstancije II. i Magnencije kod Murse (28. IX. 351). Dva decenija kasnije (375) pojavili su se na istočnim granicama carstva Huni, koji su izazvali velika etnička pomjeranja u Podunavlju.

Huni su isprva sjedili na Crnom moru, odakle su manje njihove horde zajedno s Gotima krstarile po istočnim podunavskim provincijama, a kao carski plaćenici došli su i u Galiju. Ispred njih sklanjaju se Vezegoti u Traciju (377). Da obrani Ilirik, car je Gracijan (375—83) ubacio u Traciju panonske čete pod Frigeridom, dok je sam iz Galije Dunavom krenuo u Panoniju (Bononia, Sirmium) i Mesiju (Castra Martis). Velika je opasnost nastala poslije drinopoljske katastrofe (378), kada su Vezegoti krenuli na zapad. Gracijan se povukao u Sirmium, gdje je pobjednika nad Sarmatima, Hispanca Flavija Te-

odosija, proglasio suvladarom (379). Već naredne godine (380) upali su u Panoniju Goti i Alani (Alatej i Safrak) i opljačkali je do Stridona. Stradala je i Mursa. Goti i Alani naseljeni u Valeriji i Saviji, postali su sesilni i prelazili na kršćanstvo (nadgrobni spomenik biskupa Amantina u Iovia-Botivo). Iako još decenij i po (do 395) Panoniju pljačkaju germanske i turanske horde, u Sirmiju još uvijek sjedi pretorijski prefekt, po utvrdama rimske posade, po varošima i selima romanizovano pučanstvo. Odnosi su se pogoršali onog časa, kada su se za Gracijanova nasljednika Valentinijana II. (383—92) podigla dva uzurpatora: Magno Maksim (382—88) i Eugenije (392—94), ispred kojih je car morao uzmaknuti u Tesaloniku (Solun). Teodozije (379—95) je doduše razbio Magna kod Siska (388), ali je Panoniju lišio obrambenih četa, jer je Acinenses, Cornacenses i Martenses prebacio na Rajnu, koja je za građanskog rata ostala nezaštićena.

Međutim su Huni svoja logorišta s Crnoga mora prenijeli na srednji Dunav (Huldin 400) i uskomešali sav barbarski talog. Alarik s Vezegotima kreće u Italiju (401), pa dalje u Galiju i Hispaniju; Radagajsove horde raspršuje Stiliko (406); u Panoniju upadaju Sarmati, Kvadi, Gepidi; u Prekodunavlju utvrdili su se Huni, s kojima je Rim u saveznom odnosu i oni pomažu rimske generale kod suzbijanja barbara. Na nagovor generala Aecija ravenski je dvor Hunima ustupio *Valeriju* (433) radi zaštite Panonije I., u kojoj još sjede slabe rimske posade i romansko pučanstvo (Eugipii Vita s. Severini). Savezni su se odnosi raskinuli za Atile (434—53), koji je Bizantiji preoteo *Sekundu* (441) i ostale Panonije, a svojim osvajanjima na istoku osnovao državu od Crnoga mora do Karpata svladavši Herule, Rugijce, Skire, Langobarde i Gote na tom teritoriju. Pod njegovu su vlast došli i *Sloveni,* koji su u III. i IV. vijeku bilo dolinom Dunava, bilo preko Karpata došli u Potisje, gdje su ih zatekli iranski Sarmati, a u V. vijeku Huni. Atilina je država došla do kulminacije u pohodu na Katalaunske poljane (451) i Rim (453).

Kada su poslije njegove smrti nastale razmirice o nasljedstvu između njegovih sinova, podigli su se svi podvlašćeni narodi pod vodstvom gepidskog kralja Ardarika i do nogu su potukli Hune na panonskoj rijeci Nedao i potisnuli ih na Crno more (454), kako to priča kronista Prosper (ed. Mommsen Cron. Min. I, 482). Sada pobjednici razdijeliše baštinu: *Gepidi* su zauzeli svu Daciju, i potiski Sloveni došli su pod njihovu vlast; *Heruli* su zaposjeli gornju Ugarsku; *Skiri* zemlju od Vaga do Malih Karpata; *Rugijci* D. Austriju (Rugiland); osamostalili su se i *Langobardi.* Ovaj je momenat htio da iskoristi i zapadni car *Avitus* te je došao u Panoniju, da je okupira (455). To je bio *posljednji zapadni car, što ga je vidjela Panonija.* Naredne godine (456) ušli su amo *Ostrogoti,* koji su se za prve hunske provale (375) bili sklonili ispod istočnih padina Karpata. Došli su pod vodstvom troje braće. O tome nam govori Jordanes (Getica 52, 268): »nam *Valamer* intra Scarniungam et Aqua nigra fluvios, *Thiudemer* iuxta lacum Pelsois, *Videmer* inter utrosque manebant«. Ta Jordanova vijest zadaje dosta poteškoće, jer se pomenute rijeke (Aqua nigra i Scarniunga) teško dadu identificirati. Lacus Pelsois svakako je Blatno jezero. To-

mašek je sub v. Aqua nigra u Ebertovom RE. htio istu identifikovati s Rabom, a Alföldi je u njoj tražio latinizovani prijevod baranjske Karašice (Kara-su = Crni potok) ili Fekete-viza (Crna voda). Međutim treba znati, da i u Slavoniji imade Karašica i čitav niz crnih bara i potoka, a ispod samog Osijeka još i danas je pritok Dravin *Crni Fok* (potok). Kako međutim nijedan od ovih baranjskih i slavonskih crnih potoka nije mogao biti poznat bizantskim piscima, koji bilježe samo krupne događaje na donjem Dunavu, vjerojatnije će biti mišljenje (iako mu se iz filoloških razloga protivi Melich) Bugarina G. Cenova (Die Abstammung der Bulgaren, Berlin-Leipzig 1930, p. 138 i 210), koji u Aqua nigri gleda staru Melana, Dierna, Tsierna = *Cerna,* koja se kod Oršove ulijeva u Dunav i koja je Bizantincima bila davno poznata (Prisko p. 183). Ako je tako, onda bi se Valamerova oblast od Aque nigre = Cerne preko Mesije (Ostrogoti dolaze s istoka) protegla do Scarniunge u Panoniju Sekundu i ona bi mogla odgovarati *Svršnici,* pritoku Biđa, gdje bi u preponi imala svoju prirodnu zapadnu granicu. Valamer u biđ-bosutskoj depresiji razbija Huna Dincika i odbija od podsjedanja Basianâ. Nad Valamerom sjedio je *Thiudemer* sve do Blatnog ili Nižiderskog jezera, dakle u Panoniji Valeriji i Primi, dok je *Videmer* mogao biti samo u Panoniji Saviji, dakle između jednoga i drugoga. Kako su Goti živjeli od pljačke svojih susjeda Skira, Sarmata, Suava, Rugijaca i Gepida, Valamer je u jednom ovakvom sukobu poginuo. Videmer je krenuo sa svojom družinom Vezegotima u Galiju, gdje ga je zatekla smrt. Preostao je Thiudemer, koji je haračio po Mesiji i Traciji i umro kod Cerra (Prilip). Njegov sin *Teoderik* okupio je oko sebe mesijske i panonske Gote i poveo ih u sporazumu s carem Zenonom protiv Odoakra u Italiju. Na tom pohodu ispriječili mu se u karašičko-vučanskoj depresiji na *Ulci* Gepidi (488).

Teoderik (493—526) osnovao je ostrogotsku državu, koja je obuhvatala Italiju sa Sicilijom, Južnu Galiju, Dalmaciju i Panoniju Saviju. Da bi dobio direktne granice s istočnim carstvom, kojega je bio mandatar, on potisne iz Panonije Sekunde Gepide (504), a osvoji i dio Mesije sa Singidunom. Panoniju Sekundu učini zasebnom oblasti sa Sirmijem kao središtem i s *comesom* na čelu (Collosaeus). To je *Pannonia Sirmiensis.* U svome panegiriku o pobjedi Teodorikovoj nad Gepidima pjesnik Enodije opisuje Panoniju Srijemsku kao »*tutela Gepidarum,* quae vice aggerum munit audaces et in jugerum morem latus provinciae quibusdam muris amplectitur nullo ariete frustrandis« (Ennodii Panegyr. in Teodor. regem. MGH. Auct. antiqu. VIII, p. 210 —). Očito je, da Enodije Panoniju prikazuje kao neosvojivu tvrđavu zbog njena upravo otočnog položaja između Dunava i Save i karašičko-vučanske depresije. Interesantno je, da taj otočni položaj ističe i avarski poslanik Solak, kada od Tiberija II. traži odstup ove pokrajine (τὴν Σιρμιανὴν νῆσον — Menander 127). Panonija Savija potpala je administrativno pod Dalmaciju (Osvin). Obje su se Panonije pod ostrogotskom vladavinom stale vidno ekonomski oporavljati.

Kada su poslije Teodorikove smrti nastali porodični razdori, odluči car Justinijan da obori Ostrogotiju i uspostavi zapadno rimsko carstvo. Tako je došlo do 20-godišnjeg gotsko-bizantskog ratovanja (535—55). Italija je postala provincijom istočnog carstva, kojom je upravljao carski egzarh u Raveni (555—751). U toku ratovanja ušli su Gepidi opet u Srijemsku Panoniju (535), učinili Sirmij svojom prijestolnicom i tu je proradila i stara kovnica (Kunimundovi srebrnjaci). Da obuzda nepoćudne susjede, Justinijan je stupio u vezu s Langobardima, koji su iza odlaska Rugijaca zaposjeli D. Austriju (490), odakle su se pro-širili u krajeve između Tise i Dunava (500), svladali Herule u Gor. Ugarskoj (505) i na poziv Justinijanov ušli u Panoniju Primu i Saviju (546), *gdje su na preponi graničili s Gepidima.*

VIZANTIJSKI i MADŽARSKI SRIJEM.

Između susjeda ubrzo je došlo do sukoba zbog Panonije Srijemske. Langobardi su našli saveznike u Avarima, Gepidi kod Kutrigura, ali i jedni i drugi traže oslona u Bizantu. Gepidski kralj Kunimund obećava Justinu II. (565—78), da će odstupiti ne samo Panoniju Srijemsku, nego i čitav kraj εἴσω Δράου ποταμοῦ (Menander 303 i 387). To

unutar Drave može da se odnosi samo na karašičko-vučansku i biđ-bosutsku depresiju, dakle na kraj od geofizičke prepone do doline Šidskog potoka. *Prema tome obuhvatala je Srijemska Panonija samo teritorij istočno Šidskog (Šidine) potoka do Zemuna, koji se također smatrao otokom* (Stanojević: Glas 126, 77). Jednakog je opsega i potonji *bizantski i madžarski Srijem.*

Kada su savezni Langobardi i Avari uništili Gepide (567), Bizantija je ušla u Srijem. Svu gepidsku Daciju zauzeli su Avari, koji će poslije odlaska Langobarda u Italiju (568) zaposjesti i Panoniju Valeriju, Saviju i Primu i ovdje naseljavati podvlašćene potiske i druge *Slovene.* Od toga časa dobili su Slavonija, Hrvatska, Zadunavlje i Norik *slovensko etničko pučanstvo.* Kako su se nekako u isto doba i oni Sloveni, koji su sjedili podno erdeljsko-moldavskih planina, a izvan avarske oblasti, stali pomicati na lijevu obalu Dunava, preplavljen je Slovenima i sav Balkan.

Slabost carstva olakša Avarima okupaciju bizantskog Srijema (582), pustošenje i osvojenje Dalmacije (597). Sada su Avari postali najjača vojnička vlast u Podunavlju, koja će u savezu s balkanskim Slovenima zaprijetiti i samom Carigradu (626). Neuspjeh ispod zidina stolnoga grada poljuljao je u temeljima avarsku državu, od koje će se na zapadu otkidati zapadni (Samovi) i jugozapadni (dalmatinski) Sloveni, na istoku Kubratovi Bugari. Avarija se sada suzila na srednje Podunavlje od Karpata do Alpa. Odavle će upadati u Borutovu Karantaniju, koja će u pomoć pozvati Bavarce (748).

Međutim je Karlo Veliki u Italiji oborio Langobardiju (774) i na njenu teritoriju od Adidže do bizantske Istre organizovao pograničnu marku *Furlaniju* sa središtem u Čedadu (Cividale), gdje je bilo i sijelo akvilejskog patrijarha. Svladavši poslije 4 godine i Bavarce (778) Karlo se primakao granicama avarske Panonije. Da kazni Avare zbog pomaganja buntovnim Bavarcima, Karlo provali Dunavom u Panoniju do Rabe, iz Italije do Drave i Dunava te ih istisne iz čitave Panonije (791.i 796.). Sada su panonski i norijski Sloveni postali podanici franački. Čitavo je Zadunavlje administrativno došlo pod *Istočnu marku* sa sjedištem u *Lorchu* (Lauriacum), a u crkvenom smislu pod salzburškog nadbiskupa, dok je čitav interamnij došao pod Furlaniju i akvilejskog patrijarha. Jednaku sudbinu dočekali su i dalmatinski Sloveni.

Karla je naslijedio sin Ludovik Pobožni (814—840). U Paderborn stupili su pred njega (818) *Borna* (810—21), koji je kao franački vazal upravljao oblasti od istarske Raše do dalmatinske Cetine, od Jadrana do Vrbasa, i *Ljudevit* (810—23), koji je kao vazal vladao čitavim interamnijem. Dok se u Borninoj oblasti stalo afirmirati hrvatsko ime i formirati hrvatska država, u Ljudevitovoj se oblasti održalo iskonsko slovensko ime i narod se prozvao *Slovinci*, a zemlja *Slovinje.* Od toga su Madžari na osnovi svoje lokalne harmonije načinili *Slavoniju* (od Branjina — Baranja), a Turci *slovinje, slavin. Kao što je ranije geofizička prepona interamnij razdijelila u Panoniju Saviju i Sekundu, sada ga je dijelila u zapadno i istočno Slovinje.*

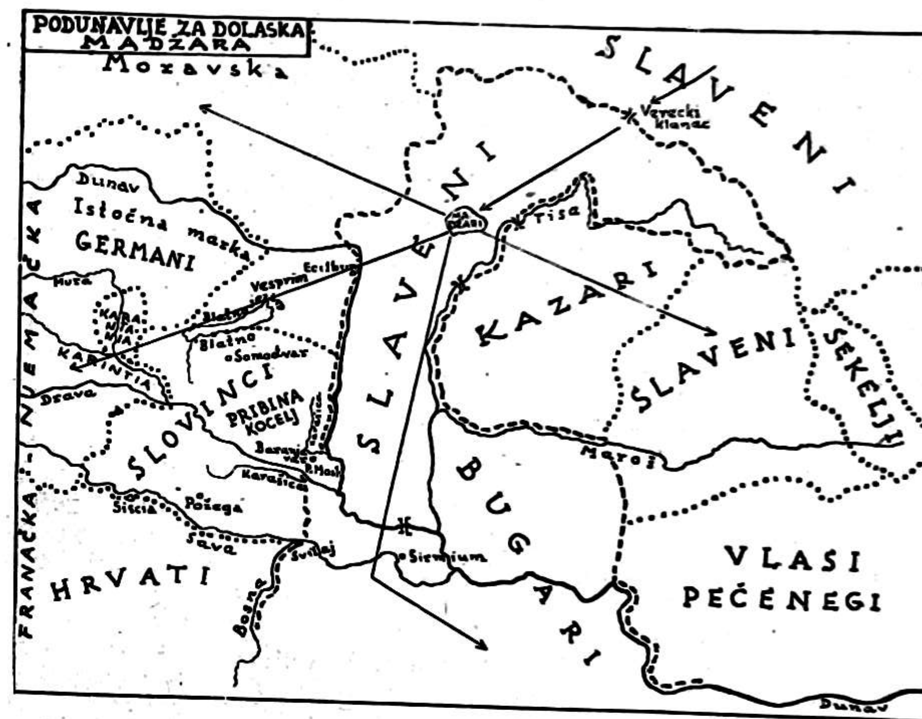
Utvrđenje franačke vlasti na srednjem Dunavu dovelo je Ludovika Pobožnog do sukoba s Bugarima. Bugarski kan Krum (804—14) stao

je poslije propasti Avarije svoju vlast iz Vlaške širiti lijevom obalom Dunava u jugoistočnu Ugarsku, desnom obalom po sjevernoj Srbiji. Na lijevoj dunavskoj obali priklonili su mu se dačko-slovenski *Bodrici* (Braničevci), koji su sjedili u Pomorišju i Potisju sve do Karpata, na desnoj obali slovenski *Timočani*. Ova su se plemena za Krumova nasljednika Omortaga (814—31) priklonila Francima. Timočani su se za velikog ustanka pridružili Ljudevitu Sisačkom, Braničevci su ostali uz Franke. Poslije skršenog ustanka Omortag otposla na cara tri poruke, i to, 1. velut pacis faciendae gratia radi Braničevaca (823), 2. da se bezuvjetno uredi pogranično pitanje između Bugara i Franaka (825) i 3. da svaka stranka zadrži ono što ima »sine pacis foedere« (826). Kako kan, koji je sjedio u Pomorišju i Potisju, pa u istočnom Slovinju i Baranji, nije dobio odgovora, on provali na proljeće (827) na lađama uz Dunav i Dravu u zapadno Slovinje. To je kronista Einchard pribilježio riječima: »Bulgari quoque, Sclavos in Pannonia sedentes (t. j. Slovinci pod franačkom vlasti) per Dravum navali exercitu ferro et igni vastaverunt et expulsis eorum ducibus bulgaricos super eos rectores constituerunt«. Čini se dakle, da kan nije mogao kopnenim putem provaliti u zapadno Slovinje, jer su se zbog propasti rimskih hidrotehničkih naprava depresije bile pretvorile u neprohodno močvarno područje (Palača). U osvojenom području postavi kan svoga kneza *Ratimira* (829—38), na koga će Ludovik poslati Ratboda, grofa Istočne marke. Do mira je došlo za kana Malamera (832), koji je poslije obnovio Ludovik Njemački (845). Franci su zadržali *zapadno Slovinje* sa središtem u *Sisku*, Bugari *istočno Slovinje* sa središtem u *Sirmiju*, gdje su osnovali biskupiju i podložili je svojoj autokefalnoj crkvi (Geltzer, Die ungedruckte u. wenig bekannte Bisthümerverzeichnisse der orient. Kirche, Byzant. Zeitschrift 1893, II, 40—66). *Tako je prepona Svilaj—Podravska Moslavina postala franačko-bugarskom granicom puni jedan vijek (829—930).*

Kada su između Ludovika Njemačkog (843—76) i Karla II. Ćelavog franačkog (875—77) nastali krupni nesporazumci i Karlo sklopio savez s kanom Borisom (852—89), provalio je ovaj u zapadno Slovinje (853), ali ga je Ludovik uz pomoć vazalnih dalmatinskih Hrvata razbio. Da osveti poraz, Boris provali iduće godine (854) iz istočnog Slovinja u Trpimirovu Hrvatsku. Do boja je došlo negdje na graničnoj liniji Svilaj—Sava— donja Bosna (gledaj kartu II. i IV.), gdje su Hrvati suzbili Borisa i s njime utanačili mir.

G. 856. predao je Ludovik Njemački Istočnu marku sinu Karlmanu, kralju Italije (875—80), koji je sklopio savez s moravskim knezom Rastislavom te se podigao na oca (861). Tek kad je Ludovik sklopio savez s Borisom (862), Karlman se pokori ocu. Bugarsko-njemačka alijanca toliko je zaplašila Rastislava, da se obratio Bizantiji Mihajla III. (842—69), koja je provalila u Bugarsku i Borisa privukla u svoju interesnu sferu (870.).

Kroz čitavo to vrijeme mi ništa ne čujemo o zapadnom Slovinju. Zbog toga je Šišić (p. 342) iznio kombinaciju, da je Ludovik već tamo od obnovljenog mira s Bugarima (845) zapadno Slovinje dao na upravu *Pribini* (840—61), koji je već ranije od cara dobio u leno prekodravsku Panoniju od granica Karantanije do Dunava, od Kisega i Blatnog jezera do Drave. Tu je na ušću Zale u jezero podigao grad *Blatno* (Urbs paludarum, Mosapurg), kolonizovao zemlju Slovincima i podizao crkve (i Pečuj). Dne 3. IX. 846. darovao mu je kralj i veliki posjed »iuxta fluvium Volchou« (Kos, Gradivo II, p. 109), koji su Niederle i Hauptmann tražili negdje oko slavonske Vuke. Iako je Pribinina oblast graničila s Bugarskom, ipak je vučansko područje u vlasti Bugara, i njemački kralj tu nije mogao raspolagati posjedom.

KARTA IV.

Pribinu je naslijedio sin *Kocelj* (861—76), koji je kao Karlmanov vazal poginuo u borbi s Hrvatima, kada su se ovi priklonili Bizantiji (Zdeslav 878). Na Koceljevu dvoru u Blatnom zaustavila su se braća Ćiril i Metod na svome putu u Rim (867); tu je Metodije sačekao ishod borbe Rastislava s Njemačkom (869); odatle je Metodije ponovo krenuo u Rim, odakle se povratio kao panonski nadbiskup (870), kome se biskupija raspala poslije njegove smrti (885).

Poslije Kocelja spominje se u zapadnom Slovinju *Braslav* (880—900), koji je ujedno i knez prekodravske Panonije. On pomaže cara Arnulfa (887—99) u borbi protiv moravskog kneza Svatopluka. Tada se u Podunavlju pojavio novi politički faktor, *Madžari*. U tom času izgledala je politička karta Podunavlja približno ovako *(karta IV):*

Madžari su produkt dviju etničkih skupina: turko-tatarske i fino-ugorske. Bili su podijeljeni na sedam plemena (hét magyar), kojima su se kao osmo pridružili *Kazari*. U prvoj polovini IX. vijeka sjedili su između Dona i Djepra. Potiskivani od srodnih im Pečenega (Bisseni, Bessenyök) pomakli su se u kraj između Dnjestra i dunavskog ušća (Etelköz). Kao saveznici cara Arnulfa borili su se protiv Moravljana (892). kao saveznici cara Leona VI. protiv bugarskog cara Simeona, koji ih je razbio, a njegovi saveznici Pečenezi su im opustošili zemlju. Tada su se pomakli dalje na sjever i kod Vereckog klanca prešli su Karpate i spustili se u ravnice između Tise i Dunava (896). Kako su bili dobro organizovani vojnički narod, njihova je pojava u Podunavlju izazvala snažna etnička pomjeranja. Iz svoga centra poduzimali su pljačkaške pohode (kalandok) u Moravsku i Njemačku, u Panoniju i Italiju, u Bugarsku i Bizantiju. Ispred njih napuštaju Bugari Potisje i Podunavlje, uzmiču Nijemci u Istočnu marku, Slovinci iz Koceljeve oblasti bježe u Slovinje. Nas u prvom redu interesuju pljačkaški njihovi pohodi iz Panonije preko Norika u Italiju, koji su trajali od 898—954. Sasma je prirodno, da su se pojedine njihove čete iz Panonije zalijetale u *Slovinje*, o čemu nam mutno govori Petar notar kralja Bele III, a dospjele su i do granice Hrvatske, na što aludira i pop Dukljanin, kada piše: Regnante Thomislavo Ungarinorum rex Atila (=Árpád) promovit exercitum, ut debellaret eum. Rex autem Thomislavus, fortis iuvenis et robustus bellator, plurima bella cum eo commisit et semper eum in fugam convertit. Po ovim riječima svršili su se ti bojevi u korist Hrvata, koji su u to doba imali veliku vojnu snagu, koju naročito ističe car Konstantin. Tako je Tomislav, suzbivši Madžare, okupirao zapadno Slovinje i došao u neposredno susjedstvo Madžara.

U c. 42 car Konstantin piše: οἱ Τοῦρκοι... κατοικοῦσι... ἔνθεν μέσον τοῦ Δανούβεως καὶ τοῦ Σάβα ποταμοῦ; u c. 13 veli: οἱ δὲ Χρωβάτοι πρὸς τὰ ὄρη παράκεινται; u c. 40 opet: προς δὲ τὸ μεσημβρινὸν οἱ Χρώβατοι.

Po prvoj vijesti Madžari sjede između Save i Dunava, dakle u istočnom Slovinju; po drugoj Madžari graniče s Hrvatima »prema planinama«. Dok je u tim planinama madžarski historik Pauler (Századok 1888) gledao Petrov Gvozd (Kapela-Plješivica), Šišić (Priručnik p. 338) ih je tražio u nizu interamnijskih planina (Macelj, Ivančica, Kalnik, Bilo-gora). Ako Madžari sjede u istočnom interamniju, onda ono »prema planinama« može da odgovara samo *Slavonskom osrednjem gorju* (Dilj, Krndija, Papuk), koje se u interamniju izdiglo do visine od 995 m kao snažna prepona. To su već naslutili Šime Ljubić (O Posavskoj Hrvatskoj ... Rad 43, p. 38) i Stjepan Pavičić (Vukovska župa .... Zagreb 1940, p. 29). Jednako je točna i treća Konstantinova konstatacija, da »Hrvati stanuju Madžarima na jug«. Kada car piše svoje djelo (948—952), Madžari već čvrsto sjede u Panoniji, gdje će se poslije poraza na Leškom polju (955.) smirivati i živjeti kao nomadi do XIII. vijeka, kada će postati i sesilni naučivši zemljoradnju od pod-

vlašćenih Slovena. *Tako je zapadno Slovinje ušlo u sklop Tomislavljeve Hrvatske. Kako joj je središte bilo u Dalmaciji, njezina je centripetalna snaga još jedva dostajala, da u svoju interesnu sferu privuče požešku kotlinu s okolnim planinskim vijencem i padinama u karašičko-vučansku i bid-bosutsku depresiju i istočna joj je granica išla linijom Moslavina—Svilaj.*

Slovinje će doći do vidne političke uloge poslije smrti Stjepana Držislava (967—97), kada su u Hrvatskoj nastali teški dinastički zapletaji. O tim zapletajima postoje dvije teze: a) *Šišićeva*, izložena u njegovu Priručniku i Povijesti, i b) *Baradina*, solidno motivirana u raspravi Dinastičko pitanje u Hrvatskoj, odštampano u VADalm. 1932, p. 157—98. Baradina teza kulminuje u tome: Stjepana Držislava naslijedio je sin Svetoslav (997—1000), koga oboriše mlađa braća Krešimir III. i Gojslav. Svetoslav je pobjegao u dalmatinski Trogir. Taj je momenat vješto iskoristio dužd Petar II. Orseolo, koji je obećao, da će Svetoslava vratiti na prijesto, ako se odrekne običajnog danka (census solitus). Poslije utanačene pogodbe Svetoslav pošalje svoga sina Stjepana, muža Hicelina, kao taoca u Veneciju. Kada se protiv Orseolida podigla buna, pobjegne Stjepan zajedno s njime u Istru, a odatle u Bizantiju.

Kako je međutim Krešimir III. stao osvajati dalmatinske gradove, Bizantija otprema na Hrvatsku langobardskog katepana Vasilija Bojoana, koji zarobi kraljicu. Upleli su se u spor i Arpadovići, koji su rodbinski bili povezani s Orseolidima (Marija, sestra Stjepana I. + Oto Orseolo) i s Bizantijom (Ivan Orseolo + Marija, sestra cara Romana Argira), a po njima i sa Svetoslavom (sin Stjepan + Hicela Orseolo). Zato madžarski kralj Stjepan I. (997—1038) navali na Krešimira III., osvoji zapadno Slovinje (oko 1027) i predade ga svrgnutom Svetoslavu i sinu mu Stjepanu (1030) ili kao duki ili kao banu. To je *Ducatus vel banatus Sclavoniae*. S ovim Slovinjem kao i sa Madžarskom pleo je političke niti koruški hercog Adalberon (1035), kad je zaratio protiv cara Konrada II. (Jaksch, Mon. Hist. duc. Carinthiae III, 105). Stjepana Svetoslavića naslijedi u Slovinju kao duka ili ban rođak Zvonimir. Cronicon Pictum zabilježila je vijest, da je Zvonimir, kralj Dalmacije (bolje Slavonije) protiv Karentanaca, koji su upali u njegovu zemlju, pozvao u pomoć svoje rođake kralja Salamuna (1063—74) i hercega Gejzu (1074—77), koji su upadače protjerali.

Krešimira III. naslijedio je sin Stjepan I. (1030—58), koga Barada ne drži istovetnim sa Stjepanom Svetoslavićem, mužem Hicelinim. Njega naslijedi sin Petar Krešimir IV. (1058—74), koji kao protivnik Bizantije stoji uz Bugare, koji su Bodina proglasili carem. Kada je Bodin bio zarobljen, Bizantija je na Hrvatsku nahuškala Normane, koji su provalili u zemlju i zarobili samoga Petra. Iz teške situacije mogao se Petar izvući samo pomoću Zvonimirovom. Spor se svršio kompromisom. Petar je povraćen kao kralj, a čast duke preuzet će mjesto sinovca Petrova Stjepana slovinski ban Zvonimir, koji će Petra naslijediti i kao kralj (1076—89). *Tako se ponovo udružilo zapadno Slovinje s Hrvatskom.* U crkvenom pogledu ono je ušlo u dijecezu

kninske biskupije, u kojoj je ostalo sve do organizacije zagrebačke biskupije (1094).

Poslije smrti Zvonimirove zapadno je Slovinje opet otkinuto od Hrvatske. Hrvati su se bili pocijepali u dvije stranke i jedna je pristala uz svrgnutoga duku Stjepana III. (1089—90), druga uz udovicu Jelenu, koja je dozvala u pomoć svoga brata Ladislava I. (1077—95). Ladislav je kod Vaške prešao Dravu (1091), zaposjeo Slovinje do Gvozda, osnovao biskupiju u Zagrebu (1094), a zemlju predao na upravu mlađem svom sinovcu Almošu (1091—95), dok su se Hrvati preko Gvozda okupili oko novog kralja Petra (1094—97). Kada je kralj Ladislav umro, naslijedio ga je Koloman (1095—1116), stariji brat Almošev, dok je sam Almoš dobio na upravu istočnu Madžarsku (dux). Protiv hrvatskog kralja Petra poveo je vojnu Koloman, razbio ga u Petrovoj gori (1097), ali Slovinje nije izručio Almošu. Koloman se dapače nagodi s Hrvatima, okruni za kralja u Belgradu (1102), a kada zavlada i dalmatinskim gradovima (1107), proglasi svoga sina Stjepana II. (1116—1131) hrvatsko-dalmatinskim kraljem. *Od toga je časa geofizička prepona Moslavina—Svilaj postala i geopolitička međašnjica između Hrvatske i Madžarske sve do XVI. vijeka.*

A koju je sudbinu doživjelo *istočno Slovinje?* Ono je od Omortaga do Simeona Velikoga ostalo pod bugarskom vlasti. Kada se Simeonova Bugarska za njegova slabog nasljednika Petra raspala u istočnu i zapadnu, a istočna ubrzo postala bizantijskom provincijom (971), *Madžari su zašli u istočno Slovinje (930).* Iz krajnjeg istočnog dijela, i to od Zemuna do doline Šidskog (Šidina) potoka, dakle do biđ-bosutske depresije, gdje se po starom Sirmiumu stalo afirmirati ime *Srijem (Szerém),* istisnuo ih je snažni Samuel (976—1014) i postavio svoga stratelata *Sermona* (1014—18). Ali kada je osnažena Bizantija Vasilija II. (976—1025) slomila Samuela, postala je i zapadna Bugarska bizantskom provincijom (1014). Sermona je ubio na vjeru strateg Konstantin Diogen i postao prvim upraviteljem *bizantskog Srijema.* Tako se Bizantija ponovo utvrdila na Dunavu sve do vladavine Mihajla VII. Duke (1071—78), kada su Pečenezi provalili u Srijem i istočno Slovinje i opustošili do karašičko-vučanske depresije (in campo Buzias — Pačetin kod Vukovara). Zbog toga je provalio madžarski kralj Salamon (1063—74) u bizantski Srijem i priklopio ga Madžarskoj (1071).

Kada je Stjepan I. 1009. osnovao biskupiju u Pečuju, odredio joj je kao istočnu granicu Dunav od mjesta Zemogny (Földvár) do Kuwaroka (KŐ, Cuhet, Bani monasterium, Banoštor) a odatle preko interamnija uz Sermonov (1014) odnosno bizantski (1018—1071) Srijem na Savu. Koller (Historia episcopatus Quinque-ecclesiensis I. 80., Požun 1789) spominje kao prvog biskupa *Boniperta* (1009—36), koji je prije bio ili sacelan ili potkancelar Stjepanov (Fessler I, 287 i 668). Simon Kézai znade, da je katedralu podigao Stjepanov nasljednik Petar Mlečanin (1038—41 i 1044—47), koji je u njoj i pokopan (1047). Još u Kollerovo doba znalo se za njegovu grobnu ploču. Neki hoće, da je na dunavskoj okuci podigao *Peturvárad — Petrovaradin* grč. Πέτρικον (Nemeth B.). Katedrala je izgorjela na dan krunjenja Andrijina sina Salamona (17. IV. 1063.). U povodu toga Salamon je biskupa *Maura*

(1036—70) obdario posjedima oko Mislénya. Jednako je biskupu palatin Radó 1057. darovao svoj posjed Kanya na Kapošu, *crkvu s. Mihajla supra Dravam* (D. Miholjac) i *samostan s. Dimitrija* (Mitrovica). To je prvi dokumenat o rasezanju pečujske biskupije s ovu stranu Drave. Mauro je u biđ-bosutskoj depresiji podigao *Mauri vicus — Morović* (Gašić, Brevis conspectus ... Mursae 1944). Taj naziv nema nikakve veze s porodicom *Máróthi de g. Gut-Keled,* koja je njemačkog porijekla, a mi smo je krivo prozvali *Morovići.* Poslije Salamona dolaze kao kraljevi Gejza I. i Ladislav I. Ladislav je, kako je poznato, u Zagrebu osnovao biskupiju (1094) i razgraničio je s pečujskom tako, da je od zapadnog Slovinja otkinuo svu požešku kotlinu i dodao istočnom Slovinju dotično pečujskoj biskupiji držeći se uglavnom stare Trajanove linije između gornje i donje Panonije u interamniju. Tako se pečujska biskupija Posavinom protegla od doline Šidskog potoka (Šidine) do Ljesnice, a uz Dunav i Dravu od Banoštora do zapadnog ruba karašičko-vučanske depresije.

Kako je istodobno došlo do graničnog spora između pečujske i bačko-kaločke dijeceze (po svoj prilici zbog samostana s. Demetrija), Ladislav je izaslao naročitu komisiju (kapelani Timotej i Lovro, suci Simon i Petar), koja je 17. IV. 1094. Zemong, Boardy i Almady dosudila pečujskoj, a sve ostalo na istok bačko-kaločkoj dijecezi (Fejer I, 480—1). Do konačnog razgraničenja došlo je u XIII. v., kada je linija Banoštor —Laćarak postala stalnom granicom.

Okupirani su Srijem Madžari izgubili za vladavine Ivana II. (1118—43) i Manuila I. Komnena (1143—80), koji su poveli niz vojnih akcija u vezi s dinastičkim pitanjem u Madžarskoj. Dugogodišnje ratovanje završeno je odlučnom pobjedom ispod Sirmija (1167). O tome nam govore bizantski pisci Ivan Kinam i Nikita Akominat (Moravcsik G., A magyar történet bizánci forrásai, Bdp. 1934, p. 189—200). Nikola Akominat (ed bonn, p. 25 i 122) zove bizantski Srijem Φραγγοχώριον koji mu leži između Dunava i Save. Jireček-Radonić, (Istorija Srba, I. 139.) misli, da je taj naziv došao preko italskih Franaka (Φράγγος, Frong — Frug), koji su poslije zauzeća lombardskog Milana od Fridrika I. Barbarose (1162) našli zaklona u bačko-kaločkoj nadbiskupiji (županiji) i u Srijemu osnovali dva naselja: *Magna ili Franca vila* (madž. Nagy Olász — Manđelos) i *Cadubal* (?), u kojima su podigli crkve milanskog sv. Ambrozija. Kako je kralj Gejza II. (1141—62) u borbi protiv langobardskih gradova pomagao Fridrika I. sa 600 konjanika, mogao je on sam dopremiti bjegunce iz Milana u Srijem. Interesantno je, da se neki od tih Franaka javljaju i u Osijeku (Ó-szék = staro naselje), koji se tu na Dravi uskoro razvio u znatno prometno mjesto.

Prije bizantske okupacije Srijem je pripadao Bačkoj. Ivan Kinam (p. 221—22) u prikazu boravka cara Manuila u gradu Παγάτζιον = Bač ističe, da je taj grad »metropola srijemskog stanovništva i u njemu boravi arhijerej toga naroda«. Srijem se dakle u to doba protegnuo i sjeverno od Dunava te je obuhvatao i južnu Bačku. Dijelio se u *Sirmia citerior* — sjeverni i *Sirmia ulterior* — južni (R. Kauk, Dissertatio de novitus excitato episcopatu Sirmiensi, Glasnik bos.-srijemske biskupije

G. XIII, 1885, i Klaić u Vijesniku Hrv. arh. društva IV, p. 101—107). *Bani monasterium* — *Bánmonostora* — *Banoštor*, potonje sijelo uskrišene srijemske biskupije (1229), leži »in ulteriori Sirmia«. Dinićeva teza, da je »ovostrani Srijem« — današnji Srijem, a »onostrani« — Mačva između Drine i Kolubare (Glasnik h. d., Novisad VIII 3, p. 439—44) ne može se, barem zasad, dokumentarno utvrditi. Srijem je došao u vezu s Mačvom samo utoliko, ukoliko je pogranični mačvanski ban iz sasvim strategijskih razloga bio zajedno i *srijemski* (ali i bačbodroški i vukovski i baranjski) *župan*.

Međutim treba da utvrdimo drugu, mnogo važniju, činjenicu, a to je *proširenje pravoslavne crkve* na teritorij katoličke bačko-kaločke arhidijeceze, u kojoj je ležao i Srijem (Acsády, A magyar birodalom története, Bdp. 1903). Kako pravoslavna crkva od svojih vjernika nije ubirala crkvene desetine, ona je bila dosta popularna kod katoličkih masa, a jer nije primoravala kler na celibat, privlačila je i katolički niži kler. Za dugogodišnjeg madžarsko-bizantskog ratovanja emigrirali su mnogi Madžari i Slovinci u bizantsko carstvo, gdje su upoznali grčke crkvene obrede i priklonili se grčkoj crkvi, kojoj su ostali vjerni i onda, kada su se vratili u domovinu. To su *Mareni* — Madžari i Slovinci (Za etnikon Hrvat i Srbin u to se doba još ne zna u tim krajevima). Taj religiozni pokret proširio se iz kaločke arhidijeceze i u pečujsku, čanadsku i veliko-varadinsku dijecezu, te je zahvatio i viši kler. Preko grčkog religioznog pokreta razvila se u tim krajevima i bizantska politička stranka, koja je bila dosta snažna u Srijemu i južnoj Madžarskoj. Te pojave donijele su caru Manuelu više uspjeha negoli njegove čete. Svećenstvo ga je kod dolaska u Srijem svagdje oduševljeno dočekivalo u svečanom ornatu pjevajući grčke crkvene pjesme, dok mu je politička stranka olakšavala diplomatske razgovore (Šišić, Povijest Hrvata za prvih Arpadovića, Zagreb 1944, p. 81—2).

Poslije smrti cara Manuila (1180) odstupila je udovica Marija Antiohijska Beli III. (1172—1196), mužu sestre Ane, Srijem, koji ostaje sada pod madžarskom vlasti sve do XVI. v. Historiju Srijema kao sastavnog dijela istočnog Slovinja donijet ćemo u posebnom prikazu.

Izdavački zavod Jugoslavenske akademije, tiskara, Zagreb